

Час і Події. – 18.08.21

Ярослав Грицак

Коротка історія української пісні

Ознаками нації називають мову, спільну територію проживання, спільну культуру, а марксистки додають ще й спільність економічного життя. Українська історія дає величезний матеріал. Особливо для пояснення, як козацька концепція України вижила після того, як зникла сама козацька Україна. Вона вижила в усній народній творчості.

Слово «народний» тут неточне. Сам народ не пише пісень. У кожній пісні є конкретний автор чи автори. Імена деяких нам, на щастя, відомі. Ми знаємо Марусю Чурай (1625–1653), поетесу часів Хмельниччини, яка написала «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» і «Засвістали козаченьки». Або ж козацького поета Семена Климівського (1705–1785), автора «Їхав козак за Дунай». Але імена авторів більшості пісень втрачені.

<https://www.chasipodii.net/article/26955/>

Настав час ще раз обговорити одну з центральних концепцій сучасного світу – концепцію нації. Як і всі інші великі соціальні явища, її важко визначити. Найкраще описати її можна словами святого Августина: «Я знаю, що це таке, доки мене не починають питати, що це таке».

Ознаками нації називають мову, спільну територію проживання, спільну культуру, а марксистки додають ще й спільність економічного життя. Жодна з цих ознак, проте, не працює надійно. Наприклад, німецькою мовою розмовляють аж шість націй – німці, австрійці, бельгійці, швейцарці, мешканці Ліхтенштейну та Люксембургу; англійська, як жартував Бернارد Шоу, – це мова, що розділила дві нації – американську та англійську; іспанською, окрім Іспанії, розмовляють у більшості країн Центральної та Південної Америки.

Щодо територіального критерію, то в багатьох випадках національні території накладаються одна на одну, і на пограничних землях живуть пліч-о-пліч дві або й кілька потенційних націй. Відповідно, вони можуть претендувати на одну й ту саму територію – як-от німці й французи в Ельзасі та Лотарингії, євреї та палестинські араби в Палестині, українці та росіяни на Донбасі та Кубані. Випадки, коли нація має чіткі географічні кордони, наприклад, острівні Ісландія та Японія, – дуже рідкісні. Найчастіше національним будівникам доводиться самим «вигадувати» національні території, прив'язуючи їх до географічних назв – «від моря до моря», «від Карпат до Камчатки», «від Сяну до Дону» – і «забуваючи», що всі ці території етнічно чи релігійно дуже неоднорідні.

Коли йдеться про спільне економічне життя, то Північна Італія за рівнем господарського розвитку та економічними зв'язками набагато ближча до Австрії чи Баварії, аніж до Південної Італії. Роза Люксембург, одна з найрадикальніших прихильниць марксистського інтернаціоналізму, аргументувала неможливість створення польської держави саме тим, що польські землі економічно тісно пов'язані з Російською імперією. Цей аргумент, однак, не вплинув на рішення поляків жити окремим національним життям – і

нині Польща, після радикальних реформ початку 1990-х, має одну з найстабільніших національних економік в Європейському Союзі.

Щоб вибратися з цієї «пастки означень», треба визнати, що нація є продуктом уяви, а не об'єктивних критеріїв. Це не означає, що нації схожі на єдинорогів чи русалок, які теж існують лише в уяві. На відміну від єдинорогів і русалок, нації не уявні, а уявлені. Ця мала, на перший погляд, різниця, має велике значення. Нації таки існують, але в інший спосіб – так, як існує software у наших комп'ютерах. Уявленими є всі спільноти, більші за село: міста, релігійні групи, класи тощо. Ми не можемо знати всіх членів цих спільнот особисто. Але ми знаємо, що вони існують, увімкнувши уяву. І допомагають нам у цьому газети, книжки, телевізійні новини, карта на стіні, прапор на щоглі і т. д.

Націю можна краще зрозуміти, порівнявши її з найбільш схожим на неї поняттям – народом, або етносом. Ці поняття часто плутають. Зокрема, в польській та українській мовах слово «народ» може вживатися у значенні «нації». Польською *narod* означає те саме, що нація, а «народ» звучить як *lud* – і ця традиція, зокрема, збереглася серед галицьких українців, які мали великий вплив на формування української мови. Та, попри мовні традиції, народ і націю таки треба розрізняти: нація є народом, який хоче жити власним, окремим політичним життям (тобто мати власну національну державу).

Але й це формулювання вимагає уточнень. Бо є нації, які складаються з одного народу, як-от ісландці чи угорці (т. зв. етнічні нації), а є такі, які складаються з кількох народів, як-от американці чи швейцарці (т. зв. громадянські нації). За приблизним підрахунком, у світі близько двох тисяч етносів та всього двісті націй – тобто пропорція десять до одного. Багато народів не стали націями, і багато націй складаються з кількох народів, хоча деякі з них (Чехословаччина та Югославія) проіснували відносно недовго. Зрештою, часто складно провести чітку й однозначну межу між народом і нацією, бо перетворення народу на націю – процес, а не одноразовий акт, і в цьому процесі можливі перерви та відступи.

Іншим способом описати нації можна, давши відповідь на питання, коли і як вони формуються. Науковці в цьому питанні діляться на дві великі групи. Одні (примордіалісти) твердять, що нації – поняття старе як світ. Як приклад наводять ізраїльську державу часів Старого Завіту чи стародавню Вірменію. Інші (модерністи) вважають, що нації з'явилися лише в модерну добу, із поширенням освіти та масової політики, тобто аж у XIX столітті.

Еlegantний компроміс між ними запропонував Бенедикт Андерсон, автор теорії націй як «уявленої спільноти»: модерністи мають за собою силу теорій, примордіалісти – силу фактів. Згідно з Андерсоном, нації народжуються на межі середньовічного і модерного світів, у XVI-XVII століттях, у результаті появи та взаємодії трьох факторів: книгодрукування, протестантизму і капіталізму. Друкарський верстат спростив виготовлення книжок, знизив ціни на них і тим самим зробив їх доступними широкому загалу; протестантизм започаткував нову традицію друкувати книжки мовами, зрозумілими нижчим верствам; капіталізм витворив глобальний ринок, де книжка, надрукована зрозумілою для більшості населення мовою, стає масовим товаром. Дію цих трьох факторів найліпше показати на прикладі першого світового бестселера. Це була Біблія, яку переклав німецькою мовою Мартін Лютер; її надрукували великим накладом і з великим прибутком продавали на німецькому ринку.

Андерсон зробив ще одну революцію в розумінні націй. Нації і націоналізм часто звинувачують у поширенні ненависті й масовому насильстві. Андерсон же ствердив щось цілком протилежне: нація насамперед викликає любов, причому любов глибоко

безкорисливу й жертовну. Така велика кількість жертв, пов'язаних із націоналізмом, пояснюється тим, що заради нації багато людей готові не лише вбивати, а й добровільно віддавати життя.

На свій спосіб Андерсон повторив думку Ернеста Ренана, іншого раннього теоретика націй та націоналізму. У своїй відомій лекції в Сорбонні «Що таке нація?» (1882) Ренан твердив, що нація – це не про спільну мову, спільну релігію чи спільні економічні інтереси. Нація найперше – духовний принцип. Це результат жертв і самовідречення – бо ми любимо відповідно до жертв, на які згодилися.

Услід за Ренаном Андерсон наводив численні приклади такої любові. Він ніколи не роз'яснював, звідки вона береться. Його критики дали відповідь за нього: вона сягає корінням дитинства. Умовно кажучи: любов до нації береться з пісень, які мати співає дитині в колисці або які лунають у дитинстві з платівок, радіо й телебачення. Ще спостерігачі народної творчості зауважували: слово промовлене діє не так сильно, як слово проспіване.

І тут українська історія дає величезний матеріал. Особливо для пояснення, як козацька концепція України вижила після того, як зникла сама козацька Україна. Вона вижила в усній народній творчості.

Слово «народний» тут неточне. Сам народ не пише пісень. У кожній пісні є конкретний автор чи автори. Імена деяких нам, на щастя, відомі. Ми знаємо Марусю Чурай (1625–1653), поетесу часів Хмельниччини, яка написала «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» і «Засвітали козаченьки». Або ж козацького поета Семена Климовського (1705–1785), автора «Їхав козак за Дунай». Але імена авторів більшості пісень втрачені.

Так чи інакше, народна культура не є спонтанним витвором народу. Її творять представники т. зв. високої культури. Фольклор поставав у результаті «опускання» цієї культури до нижчих верств. Антропологи пропонують такий образ: стара висока культура – це ніби великий корабель, який потонув та опустився на дно народної культури. І хоча там він розбився і змінився, його загальні контури неважко впізнати.

Цей образ добре пасує до опису ситуації після ліквідації Гетьманщини. Гетьманщина зникла як держава, але залишилася пам'ять про неї. Наявність поняття «України» в народних піснях беззаперечна. Дослідники нараховують близько тисячі двохсот таких пісень. Ареал їхнього поширення виходить за межі козацької держави і покриває не лише Правобережну Україну та Слобожанщину, а навіть пізнішу Галичину. Платон Лукашевич у передмові до петербурзького видання (1836) українських народних пісень писав:

«Хто би повірив, що галицький пастух знає значно більше дум про героїв України і її історію, аніж посілий малоросійський козак. Він гордиться подвигами малоросіян як своїми власними. Він радіє їх щастям й успіхами і тужить у прекрасних своїх піснях «про пригоду Козацьку».

Лукашевич був романтиком, і тому його можна запідозрити в патріотичному перебільшенні. Іван Франко був позитивістом, тобто вірив тільки в те, що можна перевірити фактами. Але пісні та коломийки, які він записав у своєму рідному галицькому селі Нагуєвичях в околицях Дрогобича в 1860-70-х роках, підтверджують правоту Лукашевича. У нагуєвицьких піснях Україна постає далекою та вільною землею, яку захищають козаки від ворогів (турків, татар, ляхів), і її герої, козацькі гетьмани та полковники, часто згадуються поіменно:

«Ой як на славній Україні...»

«Що тепер у вас на славній Україні слишно?..»

«На славному Україну прибувайте...»

«За Хмельницького Юрася пуста стала Україна...»

«За тобою, Морозенку, вся Україна плаче».

Сукупний образ України з народних пісень становить основу українського національного міфу. Міф тут – не неправда чи свідоме перекручення, а набагато глибше поняття. Це щось на зразок біблійної істини, а тому більше за дрібні правди чи брехні щоденного світу.

Цей міф поширювали сліпі мандрівні музиканти (лірники, старці або кобзарі). Вони заробляли на життя співом біля церков після недільної служби, на весіллях, базарах – усюди, де збиралося багато людей. В їхньому репертуарі існував особливий жанр – козацькі думи, героїчні й часто трагічні оповіді про козацьке минуле. Частка таких дум у репертуарі сліпих музикантів була невисокою – вони співали переважно релігійних пісень. Але так чи інакше, разом із народними піснями вони творили усну традицію, яка передавалася з покоління в покоління, особливо коли відійшли в інший світ останні носії живої пам'яті про українське козацтво.

Як і від будь-якого історичного міфу, від народного міфу «козацької України» даремно чекати історичної точності. Тому в українських піснях запорізький ватажок Сірко може воювати з Наполеоном... Але якщо «випарувати» цей козацький міф, то в сухому осаді постане образ народної утопії – України як вільного краю, де немає соціальних та національних гнобителів.

Цей образ бачимо в пісні з вертепної драми часів Сагайдачного:

Та немає лучче, та немає краще,

Як у нас на Україні!

Та немає Ляха, та немає Жида,

Не буде унії.

У цих словах чути далекий відгомін Реконкісти, Аугсбурзького та Вестфальського миру – тобто однорідної релігійної держави. Це ще не національна держава в сучасному розумінні слова. Їй бракує кількох підставових речей. Зокрема, чіткої просторової ідентифікації. У більшості народних пісень Україна не прив'язана до півназаних географічних назв. Прикладом є образ Дунаю. Назва цієї ріки часто повторюється в народних піснях: щоб дістатися до України, треба «їхати за Дунай». Якщо взяти до уваги ареал поширення цих пісень (австрійська Галичина й українські губернії Російської імперії) і його розташування щодо Дунаю (на північ і схід від цієї річки), то доходимо очевидного, але неправдоподібного висновку: пісенна Україна мала би розташовуватися не в нижній течії Дніпра, а десь на землях сучасної Австрії чи Угорщини або ж на Балканах.

Розв'язка цього парадокса проста. У народній творчості Дунаєм називають не конкретну ріку, а всяку велику воду. У традиційній міфології велика вода має сакральне значення. Перейти чи переплисти її – означає зробити радикальну зміну, досягти якісно нового стану (згадаймо річку Стікс в античній міфології, яка відділяє світ живих від світу мертвих). Подібно перейти Дунай – означає не лише опинитися на далекій чужині, а й радикально змінитися, різко обірвати зв'язки зі старим життям, стати новою людиною.

Щоб перевести «трансцендентну Україну» в модерну – ту, яка би з'явилася на географічних картах і в шкільних підручниках, потрібна робота літераторів, істориків, географів, політиків. А багато з них любили українську пісню як згадку про те, що вони в дитинстві чули від матерів, няньок або селян із власного помістя.

Ось приклад Миколи Костомарова (1817–1885), одного з перших дослідників козацької історії. Він виховувався в російській культурі, не знав української мови, і коли в 1837 році розпочав навчання в Харківському університеті, не міг читати українську

літературу без словника. Оскільки російсько-українського словника тоді ще не було, його роль виконував слуга-малорос. Ситуація змінилася, коли Микола Костомаров прочитав збірку малоросійських пісень, яку видав 1827 року Михайло Максимович:

«Мене вразила й захопила невідомою привабливістю малоросійської народної поезії; я ніяк і не підозрював, щоб така витонченість, така глибина і свіжість почуття були у творах народу, стільки близького до мене і про який я, коли побачив, нічого не знав. Малоросійські пісні до того охопили все моє почуття й уяву, що за якийсь місяць я вже знав напам'ять збірник Максимовича».

Захоплення українськими піснями привело до бажання вивчити українську мову. А за кілька років Костомаров став лідером українського національного руху й автором його перших програмних документів.

Окрім малоросів Лукасевича та Максимовича, перші збірки українських пісень упорядкували й видали грузин Микола Цертелєв (1790–1869) і поляки Зоріан Доленга-Ходаковський (1784–1825) та Вацлав Залеський (1799–1849). Любов до українського фольклору стала однією з причин появи у XIX столітті в польській літературі цілої «української школи».

Захоплення українськими піснями не обов'язково робило українським націоналістом. Олександр Пушкін теж захоплювався ними, але залишався російським поетом. Улюбленими піснями Йосипа Сталіна разом із грузинськими були українські, однак його складно назвати українським патріотом.

До того ж «Україна» не була єдиним поняттям у народних піснях. Там зустрічалися і «руська земля», і «руський край». У народній творчості земля рідко є просто куском болота – вона майже завжди несе соціальне навантаження і часто має сакральний характер. Наприклад, у «Плачі невольника» – українській думі XV-XVI століть – поневолений український козак молить Бога:

Визволь, Боже,
бідного невольника
На святоруський берег,
На край веселий,
меж народ хрещений!..

Інший український народний твір – бароковий псалом – починався зі слів «Пречистая Діво, Мати руського краю...» Про силу впливу цього пісенного образу розповідає одна історія: коли прапрадід українського поета Максима Рильського (1895–1964) поляк Ромуальд Рильський потрапив у полон до гайдамаків, то врятував своє життя і життя інших полонених, заспівавши цей псалом.

«Русь», як і «Україна», мала сакральний характер. Залишається неясним, як ці поняття співіснували у свідомості тих, хто слухав ці пісні. Чи були вони одними й тими ж, а чи різними поняттями? Де в цих поняттях місце уніатам, білорусам, старообрядцям, малоросійським поміщикам – нащадкам козацької старшини? У кожному разі, українським національним будівникам було над чим працювати, щоб перевести «козацьку Україну» та «Русь» у поняття «української нації». Шлях цей не був ані прямим, ані автоматичним. Утім, їм не довелося працювати на порожньому ґрунті.

Коли говоримо про цей ґрунт, на його сакральному вимірі варто наголосити окремо. Мислення в категоріях дихотомій – або/або, традиція/модерність, народ/нація, міф/реальність – рідко буває продуктивним. Найдієвіші формули ті, які поєднують традицію з модерністю, секулярне із сакральним, реальність із міфом. Міфічний світогляд властивий кожній людині, байдуже, модерна вона чи ні, – людство просто не може жити без нього. Особливо сильно він проявляється в часи криз та потрясінь.

Ось приклад із пізніших часів. На початку 1990-х при ремонті будинку в німецькому місті Фрайбургу знайшли картонну коробку з майже тисячею трьомастими листів остарбайтерів – вивезених на примусову роботу в нацистську Німеччину молодих людей, переважно дівчат, з окупованих Білорусі та України. Здебільшого це були вихідці з села, носії усної фольклорної традиції, які ледве знали сучасну літературну мову. В їхніх листах було багато власних віршів. З художнього погляду то не були шедеври. Але виявляли, за словами дослідника, «беззаперечну енергію самоідентифікації, ствердження власної людської гідності». Скажімо, авторка вірша «Згадка про Україну» не пише про тяжкість табірної життя і не скаржиться на своє становище. Усі її думки – про «милу Україну», де живуть батьки, коханий і куди вона не втрачає надію повернутися; вона просить рідних і батьківщину не забувати за неї.

Народні пісні відіграли свою роль у формуванні ідентичності українських шістдесятників – покоління радянських українських інтелігентів, які дебютували в 1960-х роках. Вони були продуктом радянської системи, почувалися радянськими патріотами, деякі навіть говорили по-російськи. Однак багато з них пам'ятали народні пісні, які співали їм у дитинстві батьки, які лунали на сільських весіллях. Коли вони знову чули ці пісні в дорослому віці, в автентичному, а не офіційному, зіпсованому пропагандистськими співцями виконанні, у них всередині щось перемикало. Ось як описував цей досвід математик за освітою та кібернетик за фахом Леонід Плющ (1939–2015) – український дисидент, який жив у Радянській Україні, але розмовляв російською мовою, поки не відкрив для себе українську культуру:

«В українських піснях, у думках – можливо, оте найглибинніше українське. Українець може називати себе росіянином, зневажати свій народ або навіть катувати його, не знати мови, але якщо він жив у дитинстві в Україні, то в пісні він знову стає українцем».

Трансцендентний вимір українських пісень добре передав поет Леонід Кисельов (1946–1968). Він народився в Києві зразу після війни, у російсько-єврейській сім'ї, у ранньому віці в нього діагностували лейкемію. У лікарняній палаті, перед лицем смерті, він написав:

Я постою у краю бездны
И вдруг пойму,
сломясь в тоске,
Что все на свете –
только песня
На украинском языке.
Краще не скажеш.

Розділ з нової книжки Ярослава Грицака «Подолати минуле: глобальна історія України», що виходить у видавництві «Портал» цієї осені.